

УДК 94 (477)

**Світлана Герегова (Чернівці)
Ярослава Шеремета (Чернівці)**

ЖІНОЧИЙ ФАКТОР В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОЗАХИСНОМУ РУСІ (70-ті рр. XX ст.)

У статті аналізується діяльність жінок-правозахисниць у дисидентському русі в Україні з акцентом на створенні Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (1976). Розглядається проблема взаємовідносин між жінками – учасницями руху «інакомислячих» та владою у 70-ті роки XX століття.

Ключові слова: вільнодумство, дисидентський рух, правозахисний напрям, Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), репресії, табори, арешти, самвидав, звернення, клопотання.

Складний процес відродження національної культури, що з новою силою розвинувся у нашій державі у період демократизації українського суспільства, триває й донині, тобто у період розбудови української незалежної держави. Він передбачає, серед інших напрямів діяльності науковців, пошук документів, “віднайдення” інформації про різні аспекти “вільнодумства” в Україні, що яскраво проявилось у 60-70-ті роки XX ст. у дисидентському русі.

Ще у 1981 р. відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький зазначав: “Підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації, їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи”¹.

У цьому контексті із зростанням ролі жінки у сучасному суспільстві дослідження жіночого фактора в українському правозахисному русі є надзвичайно актуальним. Високосвідомі жінки на собі винесли весь тягар політичних репресій своїх чоловіків, братів, друзів, не лише стаючи їх опорою і надією, а навіть ведучи їх за собою.

Щодо історіографії питання, то на сьогодні існує значний масив наукової та науково-публіцистичної літератури, присвяченої різним напрямам дисидентського руху в Україні, а тим паче феномену «шістдесятництва», яке заклало підвалини національно-визвольного руху. Тут варто назвати низку проблемних наукових публікацій щодо розвитку опозиційного руху, абсолютно неможливих в умовах радянського тоталітарного режиму, які з’явилися у 90-х роках XX ст. Це, зокрема, монографії та статті Ю. Курносова, Г. Касьянова², в яких розглянуто соціальний феномен українського інакомислення в умовах радянської тоталітарної системи. Праця В. Барана і В. Даниленка³, вміщена у тринадцятому томі 15-томного видання “Україна

крізь віки”, в якій автори, використовуючи значний фактичний матеріал, проаналізували широко-масштабний наступ сталінізму, спрямований на нейтралізацію патріотично налаштованої національної інтелігенції, складний процес лібералізації суспільного і культурного життя та глибокі наслідки т. зв. “відлиги” для опозиційно налаштованої української інтелігенції.

Проте такий цікавий аспект дослідження дисидентського руху, як аналіз діяльності жінок у правозахисному русі 70-х років XX ст., ще не знайшов достатнього відображення у науковій літературі. У цьому контексті надзвичайно цінним є збірник документів і матеріалів, присвячений українському правозахисному руху, який побачив світ за кордоном у 1978 р.⁴, чотиритомне видання документів і матеріалів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод⁵ та ціла низка монографій, присвячених дисидентському руху в Україні, зокрема праця Б. Захарова⁶. Для дослідження зазначеної проблематики важливим є використання матеріалів і документів, які розкривають не лише правозахисний аспект діяльності дисидентів загалом, а й психологічний портрет кожної окремо взятої постаті, яка брала участь в опозиційному русі. Тут варто згадати працю Л. Алексеевої⁷ – учасниці правозахисного руху, що у 1977 р. змушена була емігрувати до США, де і написала книгу, присвячену “інакомислю”. Вперше це видання побачило світ у 1984 р. у США. Авторка як історик проаналізувала виникнення, розповсюдження та наслідки дисидентського руху в цілому та, будучи безпосередньою учасницею цього руху, висловлювала власну думку щодо тогочасних проблем у його розвитку зсередини.

Доба “відлиги”, яка наступила після смерті Й. Сталіна, стрімко увірвалася в усі сфери суспільного життя вільним подихом свідомої української інтелігенції. Однак “відлига” проходила поруч із реакційними діями влади. І хоча у січні 1959 р. на XXI з’їзді КПРС М. Хрущов заявив, що “у Радянському Союзі зараз немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це, безперечно, велике досягнення”, проте “великі досягнення” явно оминули Україну⁸. Черговий сплеск національно-культурного відродження потрапив під прес суворих репресій. Наочним свідченням цього було те, що хрущовська реабілітація жертв політичних репресій розгорталася поряд із проведенням нових закритих політичних процесів, у ході яких поповнювалися лави політичних – уже хрущовських – в’язнів.

Саме на часи “відлиги” припадають численні випадки засуджень громадян СРСР за політичними звинуваченнями. За “антирадянську націоналістичну пропаганду” судили в Тернополі, Чернівцях, Рівному, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Сумах, Луцьку. Здебільшого звинувачення були перебільшені або фальсифіковані. За даними КДБ, протягом 1954-1959 років в Україні було ліквідовано 183 “націоналістичних та антирадянських угруповань”.

вання», за «антирадянську діяльність» притягнуто до судової відповідальності 1879, піддано різним формам залякування та адміністративного переслідування 1300 осіб. За той же період органами державної безпеки було викрито 46 «антирадянських угруповань з числа інтелігенції та молоді», в яких налічувалось 245 осіб⁹.

Політико-репресивна система, хоча й у менших масштабах, ніж у кінці 20-30-х рр. ХХ ст., продовжувала діяти за старими законами. З 1 квітня 1961 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс СРСР. Відповідні кодекси запроваджувалися й у республіках. У КК УРСР збереглися, хіба що з виправленням найдіозніших пунктів, статті, які мали працювати безпосередньо на продовження практики політичних репресій. Це були ст. 61: «за шкідництво» й сумнозвісна ст. 62: «за антирадянську агітацію і пропаганду». Остання мала універсальний характер і могла застосовуватися до будь-якого прояву невдоволення владою¹⁰.

Продовжувала функціонувати система політичного нагляду за населенням, центральною ланкою якої був КДБ. Органи державної безпеки були позбавлені тієї безмежної влади, якою вони користувалися у сталінські часи, проте, як і раніше, вони були розгалуженими, мали колосальний апарат штатних і позаштатних «донощиків» і, так само як і в попередні часи, орієнтувалися насамперед на політичний нагляд за власним народом.

Таким чином, влада досить швидко й уміло «перекрила» вільне дихання української інтелігенції, внаслідок чого за ґратами опинилася переважна частина діячів дисидентського руху. З метою їх захисту дисидентами було створено різного роду правозахисні організації. Важливе, й чи не найголовніше, місце серед них займала Українська громадська група сприяння виконанню гельсінських угод (УГГ), що була створена 9 листопада 1976 р. Члени-засновники УГГ, у числі яких були і жінки: Оксана Мешко та Ніна Строката-Карапанська, підписали Декларацію про її створення та Меморандум № 1.

Група приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні та щодо українців за її межами, передавала цю інформацію в засоби масової інформації та урядам держав-учасниць гельсінського процесу. Головним мотивом її діяльності вважався не політичний, а гуманітарно-правовий. Формування документів Гельсінської групи були дуже обережні. Але саме з цього й мусив починати народ, позбавлений власної державності, знеможений голодоморами, репресіями, війнами, народ, що не мав не тільки своїх національних політичних, але й громадських і культурних організацій, народ, що не розпоряджався своєю економікою, природними багатствами, у якого не було ні власної армії, ні власного патріотичного керівного прошарку, ні впливової інтелігенції, народ, що не був самостійно представлений на міжнародній арені. Україна повинна була знову заявити про своє право на повновартісне життя, а для цього їй потрібна була

найважливіша зі свобод – свобода слова, що чітко сформульована в ст. 19 Загальної декларації прав людини ООН.

У діяльності УГГ важливу роль відігравали й жінки-правозахисниці. Однією із основних причин участі жінок в українському правозахисному русі 70-х років ХХ ст. було те, що за ґратами опинилася значна частина чоловіків-дисидентів. Тож певні напрями правозахисної діяльності перебравли у свої руки жінки, які нерідко були не лише друзями-однодумцями, а й дружинами, сестрами ув'язнених. За словами однієї з активних учасниць дисидентського руху Віри Лісової, «захищаючи своїх синів та дочок, деякі з матерів стали відомими та визначними правозахисниками, а також громадськими діячами»¹¹.

Важлива роль жінкам-правозахисницям належала у поширенні самвидаву, який у зазначений період мав яскраво виражене правозахисне забарвлення: клопотання, протести, скарги у різні офіційні державні та партійні інституції, до депутатів Верховної Ради, у суди, прокуратури, МВС; листування з табірною адміністрацією. Тематика була широкою: від протестів, клопотань про покращення умов утримання в'язнів у таборах до вимог політичного характеру. Переважно це були документи на захист своїх рідних (наприклад, лист Світлани Кириченко на захист викраденого кадебістами дворічного Яреми Світличного після арешту його матері), про лікування Івана Світличного, голодування чоловіків тощо.¹²

Жінки-правозахисниці займалися не лише поширенням інформації про ув'язнених, а й самі писали протести. Зокрема, у 1976 р. Надія Світлична, будучи ув'язненою, написала звернення до Центрального Комітету КПРС, в якому висловлювала протест стосовно арештів правозахисників¹³. Після того, як офіційна влада відкинула клопотання щодо звільнення дисидентів, частина жінок звернулася до міжнародних організацій. Так, вдало використавши стосунки між компартіями Франції та СРСР, за сприяння А. Д. Сахарова, Тетяни Ходорович та друзів з Парижа, дружині Леоніда Плюща Тетяні Житник вдалося «витягти» свого чоловіка із психлікарні¹⁴.

Жінки неодноразово зверталися й до інших міжнародних спільнот. Зокрема, 1977 р. О. Мешко та Н. Строката підписали звернення УГГ на захист Левка Лук'яненка до учасників Белградської конференції¹⁵. До цієї ж спільноти О. Мешко зверталась з приводу арештів Миколи Руденка, Олекси Тихого, Миколи Магусевича, Мирослава Мариновича¹⁶. На захист Миколи Руденка виступила і його дружина, теж правозахисниця, Раїса Руденко, яка була автором письмового звернення до Міжнародної амністії, учасників Белградської конференції, до світової громадськості¹⁷.

І хоча у зазначений період відбувалось менше групових акцій, проте у цьому контексті надзвичайно важливим був виступ групи львівських жінок на захист Валентина Мороза (Раїса Мороз, Ольга

Горинь, Олена Антонів та ін.)¹⁸.

Іншою формою діяльності правозахисниць було оприлюднення інформації з таборів щодо умов утримання, морально-психологічної атмосфери, стану здоров'я в'язнів. Це були листи, заяви, деякі твори політв'язнів, які б ніколи не пройшли цензуру в звичайних листах додому.

Важливим у діяльності жінок-правозахисниць було й те, що деякі з них опікувалися в'язнями, у яких на волі не залишилось нікого з рідних, адже листування, функція якого полягала у "спілкуванні" із світом, нерідко рятувало політв'язнів від депресій. Тут варто назвати Олену Антонів, Тамілу Матусевич, Аллу Марченко, Галину Дідківську, Віру Лісову, Світлану Кириченко та багато інших, які посилали продуктові бандеролі та посилки, гроші на передплату преси тощо. У благодійні акції того часу були включені досить широкі кола жіноцтва, які займалися збиранням грошей, речей не тільки у табори, але й для допомоги сім'ям політв'язнів зі всієї України¹⁹.

Варто зазначити, що до появи УГГ всі матеріали з України "рухались" через Москву, завдяки чому українські дисиденти знайомились із московськими правозахисниками, серед яких були Людмила Алексєєва, Ніна Лісовська, Тетяна Веліканова, Мальва Ланда, Галина Любарська, Тетяна Ходорович²⁰. Численні утиски з боку правоохоронних органів та арешти правозахисників призвели до обмеження каналів, якими рухався самвидав. Якщо раніше цьому сприяло спілкування в установах, на літературних вечорах, на різного роду святкуваннях, то тепер залишився лише шлях спілкування через родичів.

Нерідко дружини учасників правозахисного руху в Україні, зокрема Алена Пашко (дружина В. Чорновола), Ольга Горинь (дружина М. Гориня), Надія Лук'яненко (дружина Л. Лук'яненка), Валерія Андрієвська (дружина Є. Сверстюка) та інші, активно підтримуючи своїх чоловіків, надавали допомогу у передачі інформації від ув'язнених з подальшою публікацією її за кодоном. У 1978 р. до роботи закордонного представництва УГГ долучилася Надія Світлична, яка регулярно видавала "Вісник репресій в Україні", розшифровувала передані з таборів матеріали. Саме нею була підготовлена до друку книга Василя Стуса "Палімпсести". Праці Івана Світличного, Миколи Руденка, Івана Геля, Валентина Мороза та інших побачили світ за кордоном завдяки ризикованим діям їхніх дружин, що, відповідно, не залишилося поза увагою працівників КДБ. Так, за такого роду «незаконні дії» до табору було відправлено Раїсу Руденко²¹.

Однією з перших організацій правозахисного характеру в Україні став "Комітет на захист Ніни Строкатої", передумовою створення якого став черговий арешт (у 1965 році) її чоловіка – Святослава Караванського. Дружина художника боролася за звільнення свого чоловіка, але керівництво Одеського інституту, де вона працювала мікробіологом, вимагало від неї зректися його. Ніна

Строката писала звернення до начальника табору, а також до Леоніда Брежнєва та редакції французької газети "Юманіте". За це її було звільнено з роботи, а в 1971 р. Н. Строката була заарештована. Її інкримінували розповсюдження "Українського вісника", самвидаву й відмову від написання заяви про зречення від свого чоловіка-дисидента. У зв'язку з цим Ірина Калинець та В'ячеслав Чорновіл організували у Львові громадський Комітет захисту Ніни Строкатої. Однак уже в 1972 р. всі члени Комітету були ув'язнені²².

З появою УГГ як організації правозахисного напрямку жінки активно долучилися до її діяльності. Так, у 1977 р. вступила до УГГ Ольга Гейко-Матусевич. Після арешту чоловіка на знак протесту вона вийшла з комсомолу, неодноразово подаючи скарги і заяви до прокуратури та КДБ²³. У 1979 р. до УГГ вступила О. Попович, яка розповсюджувала літературу самвидаву (праці В. Мороза, "Український вісник" та ін). Вона також займалась збиранням коштів на підтримку політв'язнів²⁴.

Жінки вступали до УГГ не лише з ідейних переконань, а й на знак протесту. Так вчинила Стефанія Петраш – мати політв'язнів Володимира та Василя Січків і дружина політв'язня Петра Січка, яка у сталінські часи сама відбувала покарання в таборах як політв'язень²⁵. У лютому 1979 р. разом з групою політв'язнів оголосила себе членом УГГ і Стефанія Шабатура. Вона взяла активну участь у протестах в'язнів, була співавтором багатьох листів і звернень до різних міжнародних організацій і радянських установ.²⁶ Свій внесок у розвиток українського правозахисного руху зробила й Ірина Сенік – член Івано-Франківської та Львівської правозахисних груп. Після арештів В. Мороза, С. Караванського вона складала і надсилала скарги, протести на їх захист до Прокуратури УРСР та КДБ²⁷.

У 1977 р. О. Мешко та Н. Строката підписали Меморандум УГГ "Про так звані «внутрішні справи держави»". Це була відповідь на арешти керівників і членів Української та Московської Груп сприяння виконанню Гельсінських угод.²⁸ Разом із іншими членами групи (О. Бердник, М. Матусевич, М. Маринович, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) вони порушували проблему недовіри до держави, "... коли держава у внутрішньому житті топче інтереси і права своїх громадян, – така країна недостовірна і їй неможливо довіряти ні в чому! Бо в законах вона декларує одне, а насправді робить цілком інше"²⁹.

Зрозуміло, що така діяльність не могла бути непоміченою з боку владних структур. Авторів таких публікацій позбавляли побачень, листування, відправляли до ізоляторів, піддавали шантажу, звільняли з роботи тощо. Причому, нерідко виставлялись досить неоднозначні мотивації.

Деякі квартири у Києві у певні періоди були "перевальними пунктами" і, звичайно, піддавались обшукам. Зокрема, неодноразово проводились обшуки на квартирах Оксани Мешко, Лілі Андрієвської-Сверстюк, Алли Марченко. Нерідко такі "процедури" проводилися з явними

порушеннями правових норм. Зокрема, у 1977 р. у квартирі О. Мешко було проведено “не обшук, а погром. Слідчий ... вибив вікно і вліз до квартири як бандит... Після того, як О. Мешко відмовилася від персонального обшуку, вимагаючи ордера, слідчий скрутив їй руки і при допомозі двох жінок брутально обшукав її”³⁰.

Жінки-правозахисниці активно долучалися не лише до діяльності, а й до керівництва УГГ. 3 березня 1979 р. організацію очолила О. Мешко – одна із перших її членів-засновників,³¹ яка разом з І. Сенік та Н. Строкатою 30 жовтня 1979 р. опублікувала документ “Ляментация”. У ньому вони звертали-ся “до світової громадськості і до людей доброї волі, повідомляючи про численні факти ескалації державного терору і наклепів проти учасників правозахисного руху в Україні”³². У 1979 – на поч. 1980 рр. УГГ очолила Ольга Гейко-Матусевич. У той час, як інші учасники руху були ув’язнені або перебували під суворим наглядом правоохоронних органів, вона подавала скарги і заяви до прокуратури, КДБ, зверталася до світової громадськості, зустрічалася з іноземними журналістами³³. Після масових арештів членів УГГ в Україні основна діяльність Групи переноситься за кордон. Н. Строката-Караванська, яка отримала право емігрувати із СРСР разом з чоловіком – С. Караванським, очолила закордонне представництво УГГ, створення якого мало надзвичайне значення для інформування західної громадськості про стан справ в Україні й, особливо, для моральної підтримки правозахисного руху, учасники якого тепер мали повну гарантію, що їхня доля не залишиться невідомою³⁴. З 1980 р. до роботи закордонного представництва УГГ долучилася Н. Світлична, яка емігрувала до США. Вона стала редактором-упорядником періодичного видання представництва. Завдяки її старанням до 1985 р. на кошти української діаспори регулярно видавався “Вісник репресій” в Україні українською та англійською мовами³⁵.

Слід відзначити, що жінки-правозахисниці відчували тиск та прямі знущання з боку влади у такій самій мірі, що й чоловіки. На жінок, яких підозрювали у поширенні самвидаву, влаштовувалися напади, які нерідко закінчувались жорстоким побиттям. Так було вчинено з Раїсою Руденко, Михайлиною Коцюбинською, Світланою Кириченко та ін. Перед дверима Оксани Мешко було інсценовано збройний напад на неї “з метою пограбування”. В жовтні 1980 її заарештували, а в січні наступного року засудили на 6 місяців таборів та 5 років заслання³⁶.

У 1979 р. двоє неповнолітніх вчинили напад на О. Гейко-Матусевич з метою звалтування, погрожуючи їй фізичною розправою. Цинізму провокацій не було меж. Так, в центрі Києва на О. Гейко-Матусевич напав невідомий і кілька разів ударив її. Одразу ж з’явилися співробітники міліції, потерпілу було затримано і разом з художником Василем Кулею, який намагався захистити жінку, доставлено до Ленінського райвідділу міліції. Там

склали протокол і заявили, що на неї передається справа до суду за бійку на вулиці та опір міліції.³⁷ Наступного року її було затримано за звинуваченням у зведенні наклепу на Радянський Союз та ув’язнено на 3 роки³⁸.

Звісно, що подібні напади були спровоковані правоохоронними органами, щоб притягнути активних правозахисниць до кримінальної відповідальності. Слухання справ відбувалося в основному “за закритими дверима”, нерідко на процеси не допускалися навіть родичі ув’язнених, що було прямим порушенням загальноприйнятих норм щодо проведення судового засідання. Стефанія Шабатура так описує засідання, де вона була підсудною: “Прокурори затикали мені рота, вправлялися в казуїстиці, тиснули й обробляли свідків і “натягували справу”, бо кажу вам, і тепер я не знаю, за що відбуваю восьмий рік; адвокати в чому тільки могли доповнювали прокурорів і спосібні були вилізти підсудному на шию, лишень би схилити його голову перед судом, а суддя з безликими засідателями громадів нісенітницю на нісенітницю, аж поки з того не виросла гора, видимість гори, щоб звалити її на мене у вигляді безмірно великого терміну”³⁹.

У листопаді 1972 р. була заарештована І. Сенік за звинуваченням у проведенні “антирадянської агітації і пропаганди” за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Її інкримінували поширення заборонених матеріалів, вилучених під час обшуків: “Нова літературна хвиля в Україні” Еммануеля Райса, “Поєма без героя” А. Ахматової, самвидавська поезія Л. Костенко, В. Симоненка, М. Вінграновського та інших, а також дві збірки її власних віршів, визнані експертизою антирадянськими. У січні 1973 р. Івано-Франківський обласний суд визнав І. Сенік особливо небезпечною рецидивісткою, але, враховуючи інвалідність (II група), її було засуджено на 6 років таборів суворого режиму та 5 років заслання⁴⁰.

У 1973 р. на 4 роки було ув’язнено Н. Світличну за те, що вона “вважала своїм недоторканим правом мати власні переконання і не хотіла вірити, що в наш час цьому праву відповідає обов’язок відбути ув’язнення за “антирадянську діяльність”⁴¹. Разом з іншими ув’язненими вона неодноразово брала участь в акціях протесту, голодуваннях⁴².

За вказівкою КДБ та за розпорядженням завідуючого відділом науки при ЦК КПУ Дорогунцова було звільнено з Інституту мовознавства “за непридатність” С. Кириченко. Практикувалися найбезглуздіші «розносні» публікації у пресі (наприклад, на С. Кириченко), засудження “антигромадських” вчинків у трудових колективах (О. Антонів та інших), звільняли з роботи майже всіх дружин ув’язнених. Зовсім безпідставно тримали за ґратами (Атена Пашко, Катерина Висоцька та ін.)⁴³.

Вражає кількість і тривалість термінів, які “присуджувались” правозахисницям. Так, О. Попович відбувала в неволі 24, а І. Сенік – 34 роки⁴⁴. Серед інших форм боротьби влади з членами

правозахисного руху можна назвати ізоляцію в лікарнях, звільнення з роботи, шантаж членів сім'ї з подальшим їх засудженням, постійний контроль над ними правоохоронних органів. Так, до кожного з них був приставлений т.зв. куратор, робота якого з підлеглими включала різні методи: бесіди, шантажі, психологічний тиск, прослуховування квартир, спробу вербування до когорти інформаторів їхнього оточення. Нерідко куратори шантажували правозахисниць їхніми дітьми, влаштовували різні напади на них. Жертвами таких заходів влади стали Ольга Горинь, Олена Антонів, Любомира Попадюк та ін. Наприклад, на доньку Віри Лісової, семикласниці, організували напад з метою звалтування, а десятирічного сина Петра Рубана було скалічено⁴⁵.

Крайнім виявом цинізму й жорстокості стала відповідь високопоставленого чиновника із апарату М. Щолокова, міністра МВС СРСР, на скаргу О. Мешко про жахливі умови утримання у таборі її хворого сина Олеся: "Не на курорте он. Надо понимать!" – і показав їй на двері⁴⁶. Сама О. Мешко була затримана органами КДБ і замість відділку була доставлена до приймального відділення лікарні ім. Павлова. Хоча лікарі відмовлялися приймати пацієнтку без документів та без будь-яких причин на хворобу. І коли комісія визнала її здоровою, пацієнтку продовжували утримувати в лікарні в жорстоких умовах: позбавлено прогулянок, побачень з родичами. На питання О. Мешко, коли її відпустять, адже вона здорова, лікарі відповідали: "Ми вас не привозили до лікарні, і тому звільнення від нас не залежить..."⁴⁷.

Важким було становище Віри Лісової – дружини політв'язня Василя Лісового. Після арешту чоловіка вона неодноразово піддавалася тиску і шантажуванню з боку співробітників КДБ: програми в квартирі, погрози, залякування дітей. Вона, в свою чергу, неодноразово надсилала листи до Французької компартії та інших організацій з проханням допомогти розібратися у справі чоловіка. Через це тиск на неї посилювався. В. Лісову «запросили» з'явитися до Київського відділення КДБ. Оперуповноважений висунув їй звинувачення такого змісту: "Ви – непорядна жінка! Ви одержуєте пакунки і поміч з націоналістичних джерел. Відмовтеся від них, якщо ви маєте совість радянської людини!" Через недостатність джерел В. Лісова уникла арешту, проте була звільнена з роботи⁴⁸.

Потрібно згадати й про мужність та витримку жінок-правозахисниць, які вони проявляли протягом всього періоду конфронтації з владою. Зокрема, Оксана Попович, будучи інвалідом, під час ув'язнення в таборах Мордовії неодноразово оголошувала голодування, брала участь в акціях протесту разом з І. Калинець, І. Сенік, Н. Світличною та ін.⁴⁹ За подібну діяльність неодноразово піддавалась покаранням і Ст. Шабатура: на її рахунок 115 діб карцеру та півроку ПКТ (приміщення камерного типу)⁵⁰.

Отже, жіночий фактор у діяльності дисидент-

ських правозахисних організацій, зокрема в УГГ, відігравав досить вагомий роль. Правозахисниці терпіли нелюдські умови відбування покарання на рівні з чоловіками, численні знущання і приниження внаслідок акцій, спровокованих правоохоронними органами, проте залишалися надійною опорою політв'язнів у боротьбі за права людини і громадянина.

¹ Лисяк-Рудницький. Еволюція радянської України // Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.2. – С.302.

² Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років). – К.: Ін-т історії України НАН України., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995.

³ Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1989) // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.13.

⁴ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978.

⁵ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4-х т. /Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2001. – Т.1: Особистості /Софія Карасик та ін.; Укл. Євген Захаров, Ред.: Лариса Богораз, Олександр Даніель та ін. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 203 с.; Т. 2: Документи і матеріали: 9 листопада 1976-2 липня 1977 / Укл. Василь Овсієнко, Ред. Ірина Рапп. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 194 с.; Т. 3: Документи і матеріали: Серпень 1977-10 грудня 1978 /Укл. Василь Овсієнко, Ред. Ірина Рапп. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 238 с.; Т. 4: Документи і матеріали: 10 грудня 1978-11 березня 1988 / Укл. Василь Овсієнко, Ред. Ірина Рапп. – 2-е вид., випр. та доп. – 2001. – 254 с.

⁶ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Харківська правозахисна група. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

⁷ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М.: ЗАО РИЦ "Защита", 2001. – 384 с.

⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.11.

⁹ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (сер. 1950-х – 1980-ті роки) // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т.1: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник С. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001 // <http://archive.khpg.org/index.php?id=1204026181>

¹⁰ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.32.

¹¹ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

¹² Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

¹³ Світлична Н. Українській Групі Сприяння виконанню Гельсінських угод, Центральному Комітету КІПРС/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 196

¹⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С. 166.

¹⁵ Звернення. Учасникам Белградських нарад/ 1. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 181-182.

¹⁶ До Белградської Наради по підсумуванні виконання Гельсінських Угод/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – 477 с.

¹⁷ Руденко Р. Міжнародній Амністії, учасникам Нарад в Белграді, світовій громадськості/Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С.359-360.

¹⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.169.

¹⁹ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні /Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²⁰ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – С.175.

²¹ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²² Строката Ніна / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²³ Гейко Ольга / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²⁴ Сенік Ірина / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

²⁵ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СРСР. – М.: РИЦ Зацепя, 2001. – С. 182.

²⁶ Жіночі зони в Мордовії/ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976-2 липня 1977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part2.pdf>

²⁷ Рапп І. Сенік Ірина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996085>

²⁸ Меморандум. Ч. 6. Про так звані “внутрішні справи” держави/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 105.

²⁹ Меморандум. Ч. 6. Про так звані “внутрішні справи” держави/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 105.

³⁰ Меморандум. Ч. 4. Про нові репресії в Україні проти Групи/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип,

1978. – С. 103.

³¹ Мешко О. Не відступлюся!: До 100 річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упор. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків: Права людини, 2005. – С.144.

³² Лісова В. Жінки в русі опору // Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

³³ Гейко Ольга / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁴ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

³⁵ Світлична Надія / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁶ Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁷ Гейко Ольга/Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁸ Гейко Ольга / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

³⁹ До всіх людей доброї волі/Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976-2 липня 1977. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part2.pdf>

⁴⁰ Рапп І. Сенік Ірина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996085>

⁴¹ Меморандум. Ч. 11. Урядам країн-учасниць Гельсінської Наради, Радянським та міжнародним громадським організаціям. Про долю Надії Світличної/ Меморандум. Ч. 4. Про нові репресії в Україні проти Групи/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – с.123.

⁴² Світлична Надія / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

⁴³ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

⁴⁴ Рапп І. Сенік Ірина Михайлівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113996085>

⁴⁵ Лісова В. Жінки в русі опору// Зона. – 1997. – №12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1202337115>

⁴⁶ Мешко О. Не відступлюся! До 100 річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упор. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. – Харків: Права людини, 2005. – С.146.

⁴⁷ Протест Оксани Мешко / Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978-11 березня 1988. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://library.khpg.org/files/docs/Part4_.pdf

⁴⁸ Меморандум. Ч. 8. Про переслідування В. Лісової – дружини політв'язня/ Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських угод. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1978. – С.123.

⁴⁹ Попович Оксана/ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

⁵⁰ Шабатура Стефанія/ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Том 1. Особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/files/docs/Part1.pdf>

*Светлана Герезова (Черновцы)
Ярослава Шеремета (Черновцы)*

ЖЕНСКИЙ ФАКТОР В УКРАИНСКОМ ПРАВООЩИТНОМ ДВИЖЕНИИ (70-е гг. XX ст.)

В статье анализируется деятельность женщин-правозащитниц в диссидентском движении в Украине с акцентом на создании Украинской общественной группы содействия выполнению Хельсинкских соглашений (1976). Рассматривается проблема взаимоотношений между женщинами – участницами движения «инакомыслящих» и властью в 70-е годы XX столетия.

Ключевые слова: *свободомыслие, диссидентское движение, правозащитное направление, Украинская общественная группа содействия выполнению Хельсинкских соглашений (УГГ), репрессии, лагеря, аресты, самиздат, обращение, прошение.*

*Svitlana Herehova (Chernivtsi)
Yaroslava Sheremeta (Chernivtsi)*

FEMININE FACTOR IN THE UKRAINIAN HUMAN RIGHTS MOVEMENT (70'S OF THE 20TH CENTURY)

The body of the article goes on to discuss the problem of women-human rights activists in the dissident movement in Ukraine, focusing on establishment of the Ukrainian public group on committing itself to transparency, to upholding civil and human rights and to non-violent resolution of disputes of Helsinki Accords (1976). Furthermore, the issue of interrelations between the women – participants of the dissident movement and the authorities throughout 70's of the 20th century.

Key words: *freethinking, dissident movement, human rights activities, Ukrainian public group on committing itself to Helsinki Accords, repressions, camps, arrests, self-publishing, addressing, petition.*

УДК 94:36 (477.8)

*Лілія Дробіна
(Чернівці)*

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ІНВАЛІДІВ В УКРАЇНІ

У статті мова йде про становлення приватних і державних форм соціального страхування військових інвалідів. Висвітлюється історичний підхід у ставленні до них громадськості та держави.

Ключові слова: *інвалід, війна, благодійність, соціальне страхування, Червоний Хрест, військовослужбовці.*

В історії тісно переплелися події різноманітних воєн і післявоєнного облаштування. Адже кожна війна залишала після себе важкопоранених і хворих воїнів, яким суспільство присвоїло термін “інвалід”. Цей термін з часом набув поняття не тільки біологічного, соціального, але й юридичного. У нинішній складній соціально-політичній ситуації в Україні звернення до історії соціальної роботи захисту інвалідів досить актуальне, адже знання історичних проблем соціальної роботи та шляхів їх вирішення може допомогти чіткіше визначити сьогоденні аспекти діяльності, обрати найбільш прийнятні способи і прийоми вирішення відповідних завдань.

Один з перших світських підходів до історії досвіду соціальної допомоги подано в праці А. Копиці “Про громадське піклування” (СПб., 1818)¹. Протягом першої половини XIX ст. вона стала, по суті, єдиним історичним дослідженням, присвяченим даному питанню. На рубежі XIX – XX ст. складаються певні напрямки соціальної громадської та приватної допомоги (парафіяльний, земський, міський і т. д.), благодійні установи та товариства. Для дослідження їх роботи використовували і зарубіжний досвід громадського піклування в контексті місцевої практики. Відповідно з’являється і активний інтерес до системи соціального захисту з боку дослідників. Соціальною політикою земств займалися І. Верховцева², національних урядів – О. Колосова³, Л. Жванко⁴, В. Шарпаций⁵, товариств Червоного Хреста – С. Кармалюк⁶ та ін.

Мета статті – здійснення хронологічного, системного аналізу етапів зародження та розвитку соціальної роботи в Україні та еволюції поглядів громадськості на термін “військовий інвалід”. Історичний підхід до даного визначення передбачає виокремлення двох етапів зародження соціальної роботи. Перший охоплює період з X ст. (поява перших історичних документів, що стосуються військово-соціальної роботи) до середини XVIII ст., коли в загальних рисах сформувалася система цієї діяльності і з’явився цілий ряд правових і нормативних документів. Наступний етап триває з середини XVIII ст. по теперішній час і характеризується широким розвитком правової системи